

КОНТРОВЕЗРА О БОКЕЉСКОМ УСТАНКУ 1869. ГОДИНЕ

1

Као што је познато, све до распада Хабсбуршке Монархије (1918) Бока Которска, заједно са Дубровником и Далмацијом само је формално припадала Троједној краљевини (Хрватској, Словенији и Далмацији), а стварно Аустрији. Док су становници Хрватске и Славоније слали своје народне посланике у Хрватски сабор у Загреб, дотле су становници Далмације, Дубровника и Боке Которске упућивали своје посланике у Далматински сабор у Задар. Сходно томе, Хрватски сабор слао је своје представнике у Угарски парламент у Пешту, а Далматински сабор своје представнике у Парламент (*Reichsrat*) у Бечу. У неколико наврата чињени су покушаји да се овај редослед измени, али увек без успеха, јер је овакав систем одговарао бечкој владајућој класи.

О називу Бокелског устанка постоје подељена мишљења. По једнима, он је називан Кривошијски устанак, зато што је букнуо у Кривошијама. По другима, он треба да носи наслов Бокелски устанак, или устанак у Боки Которској 1869. Преовладало је ово друго мишљење, зато што устанак није био ограничен само на Кривошије, него је снажно заталасао и народне масе у Жупи, Браићима, Маинама и Поборима. Зато је с разлогом прослава 100-годишњице Устанка обележена научним скупом у Котору и објављивањем Зборника радова са тога скупа.¹ Осим

¹ *Устанак у Боки Которској 1869. Зборник радова, издање Центра за културу, Котор 1970, 375.*

тога, објављене су и четири посебне расправе о овом значајном историјском догађају.²

Мишљење о државноправном положају Далмације после дуалистичког поравнање између владајућих класа Беча и Пеште (1867) била су подељена. Један од вођа Народне странке у Дубровнику, конте Нико Пуџић, у свом писму од 15. X 1868, овако оцртава Миховилу Павлиновићу политичко расположење у Дубровнику у тадашњим политичким условима:

„По овој велекобној Нагодби међу Угарске и Хрватске, ми бисмо морали поћ у коло држава круне Светога Стјепана. Мој брат Медо има увјерење да Аустрија неће нигда то допустити, јер би то било њено самоубојство (...). Волијо би, драги Дом Михо, остати у положају данашњем, него ступити у састав угарски а аутономијом Далматинском (...) Горе би нам било него Хрватској странки у Ријеци. А хоће ли Мађари збиља допустити да се Хрватска умножи с утеловљењем Далмације? То је велико питање“³.

Миховил Павлиновић мислио је о овом проблему друкчије од Ника Пуџића. Павлиновић је претпостављао да ће прикључењем Далмације Хрватској и Славонији Народна странка на првим идућим изборима извојевати апсолутну већину посланичких мандата у Хрватском сабору и да ће онда успети да обори Хрватско-угарску нагодбу и изборити Троједној Краљевини знатно повољнији политички и државноправни положај. Павлиновићев одговор Пуџићу није до данас објављен, по свој прилици није ни сачуван, али је вероватно да се они у овом питању нису могли сложити.

Исто тако било је крупних неслагања и у многим значајним политичким питањима између двојице вођа Народне странке у Далмацији, Миховила Павлиновића и Миха Клаића, о чему речито сведочи њихова дугогодишња преписка. Док је Павлиновић у другој фази развоја све више постајао клерикалац („Хрват католик“) — дотле је Клаић од ране младости био и до смрти остао демократа. Од највећег је историјског значаја Клаићево писмо из Сплита од 29. VIII 1879, у коме отворено осуђује Павлиновићев „криво схваћени католицизам“:

² К. Милутиновић, *Бокелски устанак и Вагнерове афере*, Историјски записи, Цегинје 1959 1—2, 17—64. — Ф. Хауптману, *Генерал Родич и политика аустријске владе у Кривошијском устанку 1869—70, године*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, XIII, Сарајево 1962, 53—93. — Ђ. Суботић, *Црна Гора и Кривошијски устанак 1869*, Историјски записи, Титоград 1969, XXII, 4, 513—519. — Ј. Берош, *Вагнерова администрација и Кривошијски устанак 1869*. Ibid. 617—649.

³ Марин Павлиновић, *Из кореспонденције дубровачких политичара с Миховилом Павлиновићем*, Решетаров зборник из дубровачке прошлости, Дубровник 1931, 204.

„Дон Михо, проћи се таквог католицизма, или барем ако и тако хоћеш мислити, слободно ти било, али у политику те мисли на уважај. Водимо нашу политику народну како смо и до сад; а веруј ми да папа био или не био краљ свијетски, био непогрешив сам или скупа са свом црквом, то народу ништа не помаже, нити народ за то мари. Штросмајер и Рачки круто осуђивају овај беспослени клерикализам, који хоће да завлада у Далмацији, и од кога велике нам штете пријете. Ово није него задња посљедица италианизма далматинског; и чудо да превизани Хрват као ти, то не види“.⁴

Узалуд се Михо Клаић позивао на Штросмајера и Рачкога и на њихова учења. Павлиновић се све више удаљивао од њих и полазио супротним путевима. Уколико је старио, Павлиновић је постајао све изразитији клерикалац и конзервативац, идејни антипод Штросмајеру и Рачком.

Према извесним карактеристичним индицијама судећи, изгледа да је већ у јесен 1868. отпочело све снажније револуционарно врење у Боки Которској. То се даје непосредно осетити из писма познатог књижевника и бокелског народног посланика Стефана Митрова Љубише, упућеног из Беча 22. XI 1868. Миховилу Павлиновићу: „Данас се чека овдје наш Намјесник.⁵ Чујем да оће да потражи противу Боки изнимно стање“.⁶ Иако је изнимно стање у Боки проглашено тек после месец дана, симптоматично је да се већ раније у аустријским политичким круговима о томе говорило. Да ове информације није сазнао из озбиљних извора, Љубиша их сигурно не би саопштавао Павлиновићу.

Нови царски намесник Далмације Иван фон Вагнер (18. V 1894.) спадао је у ред оних аустријских генерала које је бечки двор употребљавао не само за извршивање војних задатака него истовремено и најделикатнијих политичких и дипломатских мисија. Пре него што је послат у Задар, Вагнер се налазио на одговорном положају војног команданта града Земунa, истурене пограничне позиције на крајњој периферији Хабсбуршке Монархије, изванредно значајне предстраже према Србији, Балкану и читавом Блиском истоку. Стекавши искуства, рутине и праксе у Земуну, где је провео пуне две године (1866-1868), Вагнер је унапређен за царског намесника Далмације, са седиштем у Задру. Ова је позиција била још важнија с обзиром на све изразитије испољавање аустријских аспирација према Босни и Херцеговини. Већ убрзо после аустријског пораза код Кенигреца (1866) бечка спољна политика се све више оријентисала према

⁴ Марин Павлиновић, *Студије, есеји, прикази*, Загреб 1930, 143.

⁵ Генерал Иван фон Вагнер.

⁶ Марин Павлиновић, *Фрагменти из Препорода у Далмацији*, Мисао, Београд 1930, XXXII, 5—6, 376.

Балкану и сматрала је Босну и Херцеговину као „природно залеђе Далмације”.

Први покушај угушивања Бокелског устанка учинио је генерал Вагнер, али под врло неповољним условима. Пре свега, он није благовремено обезбедио снабдевање хране за војску, којој је било стављено у задатак угушивање устанка. Тако, на пример: „Утврђење Стањевић паст ће устанцима у руке приликом отварања врата сељакињи која је редовито доносила храну”. Други пример је још карактеристичнији: „Умјесто 200 потребних товарних коња било их је само 15, а ти нису могли носити ни прехрану за трупе у маршу. . . Осим тога, војска је била тако лоше опремљена да је половина војника након првог дана хода подерала обућу и ходала боса, а од другог дана ни сама није имала хране. Све у свему, био је еклатантан војни дебакл без битке”.⁷

Кржаве мере генерала Вагнера против бокелских устаника изазивале су оштре критике не само српске и југословенске него и једнога дела велике независне европске штампе. Уколико су ове критике бивале чешће и оштрије, утолико је Вагнер постајао све нервознији и агресивнији. Имајући у рукама неограничена овлашћења аустријске владе да огњем и мачем угуши устанак, Вагнер више није бирао средства и прибегавао је чак и таквим драконским казнама које већ одавно нису биле уобичајене у цивилизованим земљама. Имајући неколико одличних дописника и сарадника у Далмацији и Боки, нарочито у Задру, Дубровнику, Котору и Херцег-Новом, новосадска *Застава* је скоро из дана у дан доносила извештаје са терена, на основу веродостојних саопштења самих учесника или непосредних посматрача, са пуно конкретних података и проверених чињеница. Тако, између осталог, *Застава* је објавила и ове значајне појединости:

„Па шта веле званични извештаји? Кличу да царска војска напредује: да је цела Жупа спаљена; да је Поборје и Мејина преобраћена у прах и пепео; да је варошица Брајић до темеља разорена; да је иста судба постигла још више места; да „храбра” војска ракетлама и топовима брише са лица земље и људе и села; да је код Трините после боја нађено 30 мртвих жена, које су ишле да покупе рањенике, но на којима је „храбра” војска из заседе огледала вредноћу својих пушака острагуша”.⁸

Међутим, храбре Бокелке су не само после бојева купиле рањенике, него и активно учествовале у самим окршајима. *Застава* је била прва која је забележила да су у оружаном сукобу

⁷ F. Hauptmann, *ibid.* 58.

⁸ *Застава*, 2. XI 1969.

између устаника и царске војске активно учествовале и жене, и то у отвореном јуришцу, приликом отимања тврђаве Горажде.⁹ *Застава* је сачувала од заборава и имена „наших бокелских јунакиња” погинулих у устанку: Гордана Антовић, Ивана Антовић, Таде Бојановић, Маре Вујковић, Ивана Вукадиновић, Маре Вука Вукшића, Маре Филипа Вукшића, Маре Зец, Катица Тујковић. Бокелски устанак, са свима својим карактеристичним епизодама, представља једну од најсветлијих страница у историји Боке Которске, а у историји слободољубивих народа Словенског Југа ове жене борци били су први весници новог доба.

После неуспелог покушаја угушивања устанка од стране генерала Вагнера, нови покушај предузео је генерал Ауерсперг, али ни он није постигао никакав резултат: „Успјело је додуше замијенити посаду у Драгаљу и опскрбити је овај пут храном на три мјесеца, али утаници су се послије тешких борби измакли захвату, након што им је пала у руке сва благајна и канцеларија генерала Ауерсперга, а замало и он сам са читавим штабом”¹⁰.

На основу веродостојних и проверених података, изнесених у Родићевом *Дневнику*, Фердо Хауптман је изнео ове аутентичне податке о бројчаној надмоћи аустријских оружаних снага над устаницима:

*„Један од официра, који је судјеловао у свим главним операцијама, оцијенио је борбену вриједност крајишког становништва у сукобу с аустријским војницима, ненавикнутим на терен и начин борбе, са 100% према 2%. Према томе би војничко покораване устаничког подручја изискивало, по његовом мишљењу, војну силу од 25.000 војника и најмање 2.500 товарних коња”*¹¹

После неуспелих покушаја далматинских намесника генерала Вагнера и Ауерсперга да оружаном силом угуши Бокелски устанак, министар рата генерал Кун позвао је генерала Габријела Родича.¹² Приликом првог сусрета (1. 12. 1869.) Кун му је саопштио да је у министарском савету закључено да се њему повери мисија да он изврши пацификацију побуњене Боке. У свом *Дневнику* Родич је истога дана забиљежио: „Овом сам приликом нагласио како ми нитко не може замјерити ако водим рачуна о својој амбицији и не преузмем задатак да поправам пораз двојице млађих колега, оно што су они умјели тако те-

⁹ Н. Стијеповић, *Новосадска „Застава” о поводу узрока и последицама устанка у Боки Которској 1869.* Котор Будва 1970, 261—268.

¹⁰ F. Hauptmann, *ibid.* 59.

¹¹ *Ibid.* 59.

¹² Габријел (Гаврило) Родич (1812-1890), рођен у српској официрској породици у Вргинмосту; одликовао се у бици код Кустоце; службаво је у Далмацији пуних 16 година, и то прво као привремени војни заповедник са специјалном мисијом у Боки, а затим као намесник Далмације. Водио је *Дневник*, пун важних података, који износи преко 1000 писаних страница и обухвата раздобље од 29. III 1859. до 26. IV 1890.

мељито забрљавити". После другог Куновог инсистирања Родић је најзад пристао да преузме ову мисију, али тек после прихватања ових његових услова од стране аустријске владе: „1) потпуна амнестија устанцима; 2) право да они задрже оружје; 3) промјена домобранског закона; 4) довољна средства за обнову разорених домова; 5) слободне руке за персоналe промјене у Далмацији”.¹³

У аустријској влади постојала су подељена мишљења о начину пацификације устанка. Председник владе Тафе био је за блаже решење, које је форсирао Родић, а министар унутрашњих послова Гискар за оштрије мере. Преовладало је Тафеово мишљење и одмах се приступило припремама за сам акт покорeња, који је обављен у Кнежлазу 11. 1. 1870. У своме Дневнику Родић је овако приказао цео догађај:

„Стигао сам, они су се поредали амфитеатрало у полу-кругу, главари стоје на цести, приступам и позивам остале да се приближе. Стари Милан Радојичић стоји преда мног, подсјећам га на наш задњи састанак. Наступа станка, он се не припрема да говори. Коначно извлачи спис, ћирилицом, који даје другом Кривошијанину, наводно Самарцићу, да га прочита. Кад је то извршио, велим да је то сасвим добро, а сада треба да признају да су ипак погријешили, јер су се борили против ц. к. чета и против закона Његовог Величанства. Радојичић на то понови оно што је 3. јануара рекао: а кад ти велиш да смо фалили, онда јесмо. Ја поновим обративши се мноштву: јесте ли? Одговор: јесмо! Кајете се? Одговор: Кајемо! Клањајте се Његовом Величанству и покоравате? Одговор: Клањамо и покоравамо! А ви у знак тога положите оружје! Након чега је полагање оружја извршено уз видљиве знаке дубоке боли. Након тога проглашујем цареви амнестију и непосредно потом позивам их у име исте царева милости да опет узму оружје за самоодбрану”.¹⁴

На исти начин дата је амнестија и побуњеницима из осталих устаничких села, а из Црне Горе и Херцеговине вратиле су се у Боку породице које су тамо биле избегле у току устанка. Родић је остао још неколико дана у Боки, где је прикупио потребне податке о материјалној штети, коју су претрпели побуњени крајеви, а затим се вратио у Беч и захтевао помоћ за опустошену Боку. Проучавајући тешке економске и политичке последице устанка Фердо Хауптман је констатовао:

„Колико је било потребно његово присуство и његово лично залагање у Бечу, показала је оштра новинска кампања против пацификације и њега самога у бечким и далматинским

¹³ Г. Родић, Дневник, 1. XII 1869.

¹⁴ Ibid. 12. I 1870.

новинама, иза којег су стајали доста утицајни политички фактори.¹⁵

Прихватање ових Родићевих услова имало је крупних политичких последица. С разлогом је он констатовао: „Јасно је било да прихватање оваквог плана значи потпуно дезавуирање дотадање власти у Далмацији, специјално у Котору, као и читаве тамошње политике”. Родић је захтевао крупне промене „јер иза својих леђа не могу трпјети смицалице”.¹⁶ На његов захтев смењен је намесник Вагнер заједно са његовим најближим сарадницима.

II

У обимној историјској литератури о Бокелском устанку постоји једно сасвим одвојено мишљење о томе да је за компромисно решење најзаслужнији — Фрања Јосиф! Коста Војновић писао је 30. I 1870. Миховилу Павлиновићу да се „једино иницијативи царевој има захвалити помирење Бокелско на овај начин, који је, чини се, једини у повијести Аустрије и које друге државе”.¹⁷ Међутим, из свега изнесеног јасно проистиче да је иницијатор за „помирење Бокелско“ био Родић, који га је предложио Фрањи Јосифу. Према томе, иницијатива је потекла од Родића, а цар се само сагласио са његовим предлогом и поверио њему да га реализује.

Бокелски устанак имао је снажнога одјека не само у југословенској штампи него и у чешкој, словачкој, пољској и руској јавности, која је писала са симпатијама о поробљеним и поглаченим јужнословенским народима. Међутим, на опште изненађење, против казних експедиција и њихових свирепости устао је и један део аустријске штампе. Тако, на примјер, бечки *Вандерер* је писао:

*„Вести из Котора јављају да је преки суд отпочео свој посао (...) То је, када се посматра са хуманог гледишта нашега века, за аустријске патриоте врло потресно, чак срамно и понижавајуће. Или, може ли такав један у свом срцу имати и осећати и искру поноса, када помисли да ми, где год рат водимо, или нас непријатељ славно побеђује или се сам демон, извршујући своје кронично дело, увуче у нашу војску?”*¹⁸

Супротно тим поступцима, бечки *Tagblatt* одао је видно признање хуманости и човечности бокелских устаника:

¹⁵ F. Hauptmann, *ibid.* 84.

¹⁶ Г. Родић, 8. XII 1869.

¹⁷ А. Палавршић — Б. Зелић, *Кореспонденција Миховила Павлиновића*, Сплит 1962, бр. 89, стр. 132.

¹⁸ Wanderer, Wien, 30. X 1869.

„Устаници су заиста витешки поступили кад су прве наше заробљенике, које су они заробили, пустили на слободу. Са њиховог гледишта они би данас, када наше власти стрељају и вешају заробљене устанике, поступили сасвим исправно ако би побили наше војнике који би им пали шака“.¹⁹

Врло је карактеристично да се нашао чак и један активан официр аустријске војске, који је раније службовао у Далмацији, и то баш у Боки Которској, и који је сада имао смелости да јавно и отворено устане против крвопролића уопште а против вешања посебице:

„Пушкарање у Боки није никаква срамна смрт, али зато смрт на вешалима сматра се као вечан, немилосрдан и неугасив срам, који повлачи за собом утолико јаче и срамније последице уколико тамошњи народ себе сматра као одважног и јуначког“.²⁰

Исти аустријски лист донио је већ после неколико дана још један напис, у коме се износе нове појединости о устанку и, између осталог, одаје заслужено признање храбрим Бокељима:

„Бокељке учествују у бојевима заједно с устаницима. Тако, према извјештају једнога официра, који је командовао у борбама око тврђавице Тројице, устаници су имали много мртвих, које нису могли одмах однети и сахранити, тако да је још сутрадан око тврђавице лежало 16 лешева, међу којима и четири жене, које је он дао сахранити. Поручник, заповедник тврђавице Горажде, нашао је једну лепу, младу Далматинку, која је још код себе имала мач и ханџар“.²¹

Нарочито смо се задржали на писању аустријске штампе да бисмо показали на конкретним примерима да је чак и независно јавно мњење у Аустрији било револтирано драконским поступцима Вагнерове и Ауерспергове солдатеске и да је отворено протестовала против почињених крвопролића.

Сразмерно дуго трајање Бокељског устанка и очигледно показана неспособност аустријских војсковођа у угушивању буну изазвали су све већу нервозу и узрујаност у режимским круговима, с једне стране, и све веће огорчење међу широким масама југословенских народа, с друге стране. Тумачи правог народног нерасположења у парламентима Пеште и Беча били су Светозар Милетић, народни посланик града Новог Сада у Угарском парламенту у Пешти, и Стефан Митров Љубиша, народни посланик Боке Которске у Аустријском парламенту у Бечу. Њихове интерпелације и реплике на седницама оба парламента биле су крупни политички догађаји о којима је писала не само југословенска него и велика европска штампа. На седници од 13. XI 1869. Милетић је поднео интерпелацију на председника угарске

¹⁹ Tagblatt, Wien, 29. X 1869.

²⁰ Grazer Tagespost, 2. XI 1869.

²¹ Ibid. 13. XI 1869.

влада грофа Андрашија о ванредним мерама у вези са догађајима у Босни и констатовано и ове чињенице: да је „такав поступак кадар милитарни вандализам ауторизовати, на срамоту аустријске војске...“ Истога дана поднесене су у истој ствари још две интерпелације: конзервативца грофа Ференца Зичија и помаћареног Србина Саве Вуковића, мађарског ванредног комесара за време револуције 1848-1849. На све три интерпелације одговорио је барон Етвеш, министар просвете и заменик председника владе. После његовог говора прешло се на гласање: да ли се министров одговор прима или не? Дописник новосадске *Заставе* констатује: „Наравно да десница сва устане, и тим се сваки даљи говор о томе пресеће. Овом новом тактиком може се свака министарству или владиној странци неповољна интерпелација са гилотином простог гласања пресећи“.²²

Крајем јануара 1870. Фрања Јосиф поставио је нову аустријску владу под председништвом дворског саветника Леополда фон Хазнера. Од хрватских листова *Заточник* први је донео вест да је у нову владу ушао као министар земаљске одбране — генерал Вагнер!²³ После два дана *Застава* је писала:

*„И чуј, народе, како се казне ти злочини: место да таква особа седи пред форумом правде на оптуженичкој столици, један Вагнер седи у министарском фотељу! Ето правде аустријске!“*²⁴

Изјава министра Вагнера да је Бокелски устанак „прозрокован југословенском пропагандом“ изазвала је велико узбуђење у хрватској и српској јавности. Народни посланик Иван Вончина, који је имао код себе Вагнерова писма Штросмајеру, упутио је отворено писмо Вагнеру, које је гласило овако:

*„По гласу бечких листова изјавила се да је дана 9. о. м. Ваши Преузвишеност у далматинском одбору Царевинског већа, да је Бокелски устанак дело југословенске пропаганде, која једнако ради противу Аустрије, као и противу Турске. Сећајући вашу Преузвишеност на становиште договоре које сте прошлога лета водили, позивам Вашу Преузвишеност да ту своју у споменутом одбору изречену изјаву о постојању југословенске пропаганде и њених тежњи за време од 8 дана као неистиниту опозовете“.*²⁵

Дани су пролазили, а Вагнер је ћутао, вероватно претпостављајући да нико од југословенских посланика у Аустријском парламенту неће смети поставити захтев да одговори на оптужбе Ивана Вончине. Међутим, на седници парламентарног одбора за испитивање узрока Бокелског устанка (16. II 1870), Стефан Митров Љубића поставио је Вагнеру ово конкретно питање:

²² *Застава*, Нови Сад, 23. XI 1869.

²³ *Заточник*, Сисак, 28. I 1870. *Заточник* је излазио уместо *Обзора*, који је био забрањен и конфискован.

²⁴ *Застава*, 30. I 1870.

²⁵ *Заточник* 11. II 1870.

„На нападање проти пропаганди југословенској придржавам се одговорити други пут, за сада се стежем само на ово једино питање, које стављам на г. министра земљобранства: што је истине на отвореном листу, што га је г. Вончина у Заточнику на њега управио, позивајући Његову Преузвишеност, нека до 8 дана опозове осваде проти југословенској пропаганди, те спомине неке озбиљне договоре?“²⁶

На ово Љубишино конкретно питање Вагнер је одговорио сасвим кратко, рекавши само толико „да не може порећи да није са вођама југословенске пропаганде преговарао, али само у интересу државе, и да једино због државних интереса није више у стању о дотичној ствари говорити“.²⁷

Бечка штампа није објавила ни Љубишино питање, ни Вагнеров одговор, јер је Стенографски биро Аустријског парламента — очевидно према директивама саме бечке владе — у своме билтену једноставно прећутао целу ову по режим врло неугодну дебату.²⁸ Али су југословенски опозиционари наставили започету борбу.

Најтежи ударац задао је Вегнеру, без сваке сумње, сам Љубиша својим говором у Аустријском парламенту, одржаном 10. II 1870. Ту је он изнео читав низ конкретних података о страховитом пустошењу казнених експедиција у Боки. Љубиша је изнео и ове поражавајуће чињенице:

„Било је опљачкано и изгорено 14 села и многе куће самце, где није било живе душе, дакле без стратегичне нужде. Била је просута и разнесена богата летина вина, ракије, уља и жита. Било је опљачкано и порушено 27 цркви, изгорена 3 манастира, разорене 4 парохијалне куће и свето посуђе продавало се са светским покућством на будванским и которским улицама у бесцену. Тела убијених била су ископана после 10 и 14 дана, раздрана од паса и трула. Две тисуће деце, жена и страца, гладно и голо, јадикује и данас на студеном пепелу својих огорелина. Тада се могло брзојавити: „Ред влада у Боки Которској“²⁹.

Прелазећи на побијање Вагнерових неистинитих тврђења да су аустријски официри и војници били изазвани од бокељских устаника да чине насиља и кржаве одмазде, Љубиша је овим конкретним аргументима побио његова произвољна причања:

„Очитована је истина да погорени и опљачкани сељаци Жупе, Маине, Побора и Браића нису се окаљали ни једним канибализмом. Али они одпустише неповређене сужње стањевске: испратише до Котора и угостише једног војника, који је избегао оној катастрофи, а Браићи одрекоше оних 50 форинти награде, што

²⁶ Ibid. 12. II 1870.

²⁷ Ibid. 12. II 1870

²⁸ Ibid. 16. II 1870.

²⁹ Ibid. 12. II 1870.

је њима пружена била кад су пренели и предали трупље несретних официра Вивлфена и Дубосеа, и молили клечећи за њихове душе пред поручником Бутковићем“.³⁰

Сасвим другчије поступила је аустријска казнена експедиција са покушајем маинског посланика који је дошао са белом заставом:

„Још и преки суд, ова срамота људске правце, отеготио је помирење. Један посланик маински дође с белом заставом у главни стан, да навести предају својих сељана; он је био свезан, уапшен, ископао му се гроб, нашао му се исповедник, па се затим брзојавило у Котор, да дође преки суд и потпише осуду. Он је обешен, а сељаци му се разбегну од препасти и грозе. Овако се дакле равнало угушењем“.³¹

Свој завршни говор о Бокељском устанку одржао је Љубиша на пленарној седници Аустријског парламента у Бечу 25. III 1870. Пошто је укратко поновио своје раније оптужбе против аустријских министара Вагнера и Гискре, Љубиша се критички осврнуо и на његове посљедње покушаје да одбране владину политику и своје окрутнo понашање према устаницима. Говорећи о паљењу бокељских села, Љубиша је упозорио и на ове чињенице:

„Министар унутрашњих дела рекао је да су бокешка села спаљена са ракетлама à la Gongréve. Ја као очевидни сведок могу вас уверити да су та несретна села пождивена са жижицама à la Pollak, од којих се предало у Будви војацима 6. XII 1868. сијасет шатула, што значи да је морала постојати заповед да се куће пале (...) Докаже ли се да је из изгорелих кућа пушке пукло, не само, но да је у њима бивало живог духа кад су горела, ја ћу одустати од моје тужбе“.³²

Прелазећи на најосетљивије политичко питање, на „југословенску пропаганду“, Љубиша претпоставља:

„Или се ту говори о једној пропаганди тајној и приређеној, која ради отети Турској неке крајеве, или се говори о оној јавној пропаганди, која је својствена свакоме Југословену по крви и пореклу према својој браћи у Турској? Ако се сиће на ову последњу, Сизифова радња ископаће је, неће бити довољно ни вешала, ни топова, јер она почива (...) у чувству братимства, у једнаком болу, у једнакој нади, у једнакој прошлости, у једнакој будућности (...) Говори ли се пак о некој пропаганди приређеној и скромној, онда морам питати господу министре: имају ли или немају доказа?“³³

³⁰ Ibid. 12. II 1870.

³¹ Ibid. 12. II 1870.

³² Застава, 5. IV 1870.

³³ Ibid. 5. IV 1870.

Ни Вагнер, ни Гискра нису имали доказе у рукама, али су их имали Љубиша и Вончина. Министри су то тачно знали, и зато је нервоза расла и политичка атмосфера у бечкој влади и Аустријском парламенту постајала све затегнутија и све засићенија електрицитетом. Архивска истраживања Војислава Вучковића подигла су крајичак завесе са још увек недовољно расветљене политичке позадине Вагнерове афере:

„Љубиша и Заточник нису предали јавности Вагнеров документ. На њих је свакако извршен велики притисак да не открију државну тајну. Да ли је сам цар одвратио Љубишу од објављивања? Он га је тих дана примио у аудијенцију. Захтев му вероватно није поставио отворено, али је могао апеловати на његову сарадњу да се преброди тешка политичка криза (...) Цар је дао из своје касе Бокељима 50.000 форинти и наредио да им се пошаље помоћ у храни. Хазнерова влада већ је била одобрила знатан кредит, а Потоцкова је повисила помоћ. Одобрени су и кредити за изградњу путева у Далмацији, подизање школа и црква и унапређење пољопривреде...“³⁴

Најзад у Бечу је 1. IV 1870. формирана нова аустријска влада под председништвом Пољака Адама Потоцког. Ни Вагнер ни Гискра нису ушли у нову владу.³⁵

Намеће се питање: да није, можда сам Љубиша — приликом своје аудијенције код цара — у име Народне странке изразио жељу да главни крвци бокељских крволоштава, Вагнер и Гискра, буду уклоњени из владе? Или да није, можда, Љубиша то поставио као услов да не објави документа која би компромитовала не само Вагнера него и читав режим? На ова сложена питања немогућно је дати било какав одређен одговор, али је историјска чињеница да је нова аустријска влада Пољака Адама Потоцког пружила знатну материјалну помоћ попаљеној и опустошеној Боки. Није искључено да је и ова помоћ била условљена приликом Љубишине аудијенције. Иако није био национални револуционар, Љубиша је волио свој народ и своју Боку, тако да се у његово родољубље не може сумњати. У његовој полити-

³⁴ В. Вучковић, *Ристић, Штросмајер и Вагнерова афера*, Југословенска ревија за међународно право, Београд 1955, I, 38.

³⁵ Задарски дописник *Заставе* брзојавио је у Нови Сад: „Већ знате и не треба да вам јављам, да се стрмоглавио са највишег званија наш негдашњи намјесник са свом својом дружином. Ово вам не би ни спомињао да није тај Осман-паша међу нама био и да му нису летели брзојави из наше Далмације при његовом наименовању од оне партије, која мрзи и народ и све што је народно, и која се радовала вјешалима и паљењу бокељских села и вароши (. . .) Сада је та партија покуњила главу и јадикuje на раду тако страшнога јунака „...“ (*Застава*, 5. IV 1870).

чкој каријери било је дизања и падања, лутања и посртања, али је његово држање за време Бокелског устанка било позитивно.³⁶

Можда је најтачнију карактеристику Бокелског устанка од његових савременика дао Михаило Полит-Десанчић, који је указао и на тешке унутрашње противуречности у политичком ставу Хабсбуршке Монархије према овом устанку:

„Бечки Рајхстаг и немачки доктори мишљаху да са Бокелџима као са гомилом ‚барбара‘ имају посла, па да у име ‚културе и цивилизације‘ имају право узаптити крв варварску у интересу и у корист немачке Аустрије, те хтедоше увести такозвани ‚одбрамбени закон‘ и у Боки (...) И крв би проливена, али се одбрамбени закон не могаше увести (...) Изпрва бунтовници, ребели и велеиздајници — за које губилишта беху припремљена — постаху Бокелџи уговарајућа странка са Аустријом, готово уникум у међународном праву! Но шта је побудило Аустрију као велесилу европску да са ребелима, сопственим поданицима, као ратујућом странком уговара? Није ли она Бокешки устанак могла угушити? Јунаштво бокешко беше дивно, величанствено. Али Аустрија по новом одбрамбеном закону може да стави на ноге неки милион војника, да би, напослетку, пре или после, Бокелџи изнемогли, а Аустрија победила. Али, иза Бокелџа стајаше Црна Гора, иза Црне Горе стајаше сав српски народ у Аустрији и Турској, те иза српског народа могаше се наједаред створити на супрот аустријско-турској алијансији — руско-српска алијансија- па да оно милион аустријске војске не буде доста ни за границу галичку и саксонску. Једном речи: из Бокешког устанка могао је букнути пламен Источног питања.“³⁷

³⁶ К. Милутиновић, *Политички лик Стефана Митрова Љубише*, зборник Бока, VI-VII, Херцег-Нови 1975, 7—75. — Исти, *Војводина и Далмација 1760-1914*. Нови Сад 1973, 145, 236, 240—241, 277. — Т. Стефановић Виловски, *Стјепан Митров Љубиша*, Котор 1908. — Ђ. Körbler, *Стефан Митров Љубиша и његова околина*, Рад ЈАЗУ, 229, Загреб 1924, 101-187. — М. Цар, *Стјепан Митроф Љубиша*, *Летопис М. С.*, 232, 1905, 67—97. — Исти, *Стјепан Митров Љубиша*, *Политика*, 25. XI 1928. — В. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенским земљама Хабсбуршке Монархије 1859-1874*. Београд 1965. Овде објављени документи јасно откривају Љубишине везе са Јованом Ристићем, једним од водећих државника Србије, који се лично дописивао са Љубишом и добивао од њега драгоцене информације о аустријским плановима о даљем продирању на Балкан.

³⁷ *Народ*, Нови Сад, бр. 35, 1870.

Михаило Полит-Десанчић био је један од оних, изузетно ретких политичара тога доба, који су осетили велики историјски значај Бокељског устанка. У својој оцени — дубоко је сагледао и образложио много истине о узроцима и последицама овога народног покрета, који је снажно заталасао широке масе југословенских народа, допринео њиховом активнијем националном буђењу, живљем политичком изграђивању и јачем револуционисању, у тадашњим условима историјског развоја.

Коста Милутиновић